

POST-STALINISTISCHE DISSIDENTEN

BETEKENIS EN INVLOED

henk mulder

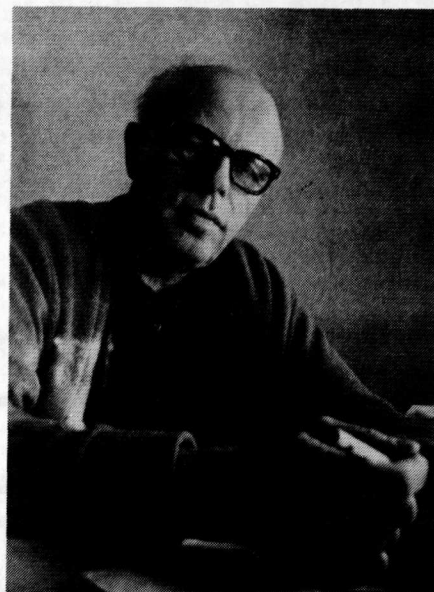
Henk Mulder is doctoraalstudent Nieuwste Geschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Groningen.

De opleving van dissidente uitingen in de Sovjetunie na de dood van Stalin in 1953 is in de geschiedenis van Sovjet-Rusland geen uniek verschijnsel. De periode van 'doci', die de politiek van Chroesjtsjov inluidde na Stalins dood, vertoont opvallende overeenkomsten met de liberaliserende atmosfeer die onder tsaar Alexander II ontstond in 1855, na de terreurjaren en de despotische regering van Nicolaas I. Treffend is ook de grote gelijkheid die de beschrijvingen van de Franse marquis de Custine in zijn boek uit 1843, *La Russe en 1839*, laat zien met de Sovjetunie zoals wij die hebben leren kennen onder het Stalinregime. (1) De negentiende-eeuwse intelligentsia, de verlichte en bewuste geesten die zich keerden tegen de bestaande orde onder tsaar Alexander II, vertonen een niet te ontkennen overeenkomst met een bepaalde groep van post-Stalinistische dissidenten.

dissidenten en de intelligentsia

In het post-Stalinistische dissidente spectrum worden vaak naast de religieuze dissidenten en de nationalistisch georiënteerde dissidenten, de in de literatuur zogenoemde 'hoofdstroom' dissidenten onderscheiden. (2) Tot deze groep van dissidenten, die later ook wel democratische beweging of mensenrechtenbeweging genoemd is, behoren bekende Russische intellectuelen zoals de schrijver Alexandr Solzje-nitsyn en de natuurkundige Andrej Sacharov. Vele van deze dissidenten zien zichzelf, net zoals de negentiende-eeuwse intelligentsia, als het 'geweten van de natie'. Opmerkelijk is verder dat de ambivalente verhouding van Rusland ten opzichte van het Westen bij zowel de negentiende-eeuwse intelligentsia als bij deze 'hoofdstroom' dissidenten een belangrijk discussiepunt is geweest. In de negentiende eeuw stonden de Slavofielen en Westerlingen tegenover elkaar. De Slavofielen benadrukten de eigen Russische geaardheid en ontwikkeling, en verfoeiden de modernisering onder Peter de Grote, waardoor Rusland de verkeerde kant was opgegaan. De Westerlingen, of *zapidniki*, beklemden het Europese karakter van Rusland en beliden hun sympathie voor Westerse waarden en gewoonten. Onder de 'hoofdstroom' dissidenten speelde een dergelijke discussie zich af in de zeventiger jaren rondom de vraag over de voor- en nadelen van de détente-politiek voor de toekomst van de Sovjetunie. De opposenten in dit zogenaamde détente-debat worden dan ook wel aangeduid met de termen 'neo-Slavofielen' en 'neo-Westerlingen'. (3)

In verband met de hier geconstateerde continuïteit tussen de negentiende-eeuwse intelligentsia en de post-Stalinistische dissidenten is het interessant eens te kijken naar het beeld dat de geëmigreerde Russische historicus Alexandr Janov schetst van de Sovjet-Russische geschiedenis en de rol van de dissidenten daarin. De Sovjet-Russische geschiedenis, zo schrijft Janov, werd bepaald door twee elkaar afwisselende tendensen: de autocratische en de absolutistische. Een 'Autocratische Periode', gekenmerkt door een despotisch gezag en een onstabiele politieke elite - zoals onder Ivan de Verschrikkelijke, Peter de Grote, Nicolaas I en Stalin - werd opgevolgd door

A. Sacharov
Copyright: Chalidze Publications

een 'Absolutistische Periode', waarin de terreur en de censuur afgezwakt werd en de politieke elite poogde een vaste positie te verwerven en haar privileges te beschermen tegen het autocratische gezag. Via dit belang van de politieke elite bij de bescherming van haar privileges bestond de mogelijkheid, volgens Janov, tot meer algemene restricties van het autocratische gezag en een eventuele evolutie in democratische richting in Sovjet-Rusland. In deze fase was echter meestal ook een liberale oppositie waarneembaar die trachtte door middel van afschaffing van de privileges van de elite de maatschappij te hervormen. De uitkomst van deze strijd leidde tot nu toe altijd tot een nieuw autocratisch gezag, waarbij zowel de liberale oppositie als de politieke elite in gelijke mate geliquideerd werden. (4) De dissidenten moeten zich bewust zijn, zo schrijft Janov, dat de weg naar algemene mensenrechten in de Sovjetunie loopt via de wil van de politieke elite tot bescherming van haar privileges, anders zal een nieuwe goelag niet onwaarschijnlijk zijn. (5)

Alhoewel de discussies onder de historici én onder de dissidenten over het vraagstuk van continuïteit en discontinuïteit in de Sovjet-Russische geschiedenis en de betekenis van Lenin en Stalin daarin nog lang niet zijn beëindigd, is de overeenkomst - zoals hier blijkt - tussen het Rusland voor en de Sovjetunie na de revolutie op bepaalde punten erg groot. (6)

post-stalinistische dissidenten

Onder de oorzaken die leidden tot het ontstaan van een dissidentenbeweging in de Sovjetunie na 1953 noemt Barghoorn: het afremmen van het de-Stalinisatieproces, de schending van de juridische normen in de processen tegen jonge protestanten zoals Joeri Galanskov en Alexandr Ginzburg, de frustratie en verbittering veroorzaakt door het falen van Chroesjtsjovs opvolgers om de hoop, gewekt door zijn hervormingsgezinde retoriek te vervullen, en tenslotte de woede en teleurstelling over de beëindiging van het 'communisme met een menselijk gezicht' in Tsjechoslowakije in 1968, dankzij de door de Sovjets georganiseerde militaire interventie van de Warschau-Pacttroepen. (7)

Volgens F. Cohen in zijn artikel *Friends and Foes of Change: Reformism and Conservatism in the Soviet-Union* wilden de Sovjetleiders in 1953 wel een 'dooi' maar geen 'Moskouse lente'. De leidende groepen in de Partijbureaucratie, de zogenaamde *nomenklatura*, zo schrijft hij en hierbij sluit hij aan bij de theorieën van de eerder genoemde historicus Janov, hadden in de dertiger jaren onder Stalin alles bereikt - inkomen, privileges, status en macht over anderen. Eén ding ontbrak hen echter nog: de verzekering van een vaste positie, en die zou pas verkregen worden nadat Stalin overleden was. De hervormingen en de de-Stalinisatie in de periode 1953-1958 waren, naast een vermindering van de terreur en een verlichting van de politiestaat, voornamelijk bedoeld om de *nomenklatura* te verzekeren van een vaste positie. De Partij werd weer het hoogste politieke orgaan en een collectief leiderschap verving de alleenheerschappij van Stalin. Toen Chroesjtsjov, gevoed door anti-Stalinistische sentimenten, na 1958 een quasi-populistische politiek trachtte te voeren ging hij voor de conservatieve politieke elite te ver en zette men hem in 1964 aan de kant. (8)

Hoewel 1964 duidelijk aantoonde waar de grenzen van het liberaliseringsproces lagen, bestaat het politieke leven in de Sovjetunie na Stalins dood niet langer uit de monoloog van een autocraat. Zowel in als buiten de Communistische Partij zijn oppositionele groepen werkzaam, die binnen betrekkelijk nauw omschreven grenzen de belangen van hun groep of organisatie trachten te bevorderen. In het liberale klimaat onder Chroesjtsjov was tevens een dissidentenbeweging naar voren gekomen, die buiten de door de overheid erkende oppositiekanalen opereerde. (9) Na 1964 trad deze beweging duidelijker op de voorgrond en bereikte in de jaren 1966-1968 een hoogtepunt in haar ontwikkeling.

Deze zogenaamde 'hoofdstroom' dissidentenbeweging is tot nu toe gesteund door in totaal zo'n 2000 mensen, van wie de namen bekend zijn. Daarnaast bestaat echter een grote groep van sympathisanten, die *samizdat*publicaties lezen en op diverse manieren helpen, maar liever niet hun naam onder documenten of protestbrieven zetten. De beweging is in de meest losse zin 'georganiseerd', voornamelijk door middel van persoonlijke contacten en het gevoel een gemeenschappelijk doel te hebben in moeilijke en vaak gevaarlijke situaties. (10) In zijn bekende essay uit 1969 *Will the Soviet Union Survive until 1984* onderscheidt de dissidente historicus Andrej Amalrik in de dissidentenbeweging drie stromingen: 1. Een marxistisch-leninistische stroming, die een herstel van de samenleving nastreeft door een terugkeer naar de ware principes van het Marxisme-Leninisme. Vertegenwoordigd door onder anderen Alexei Kosterin en generaal Peter Grigorenko. De marxistische historicus Roj Medvedev volgt een vergelijkbare politieke koers, zij het op een veel minder rigoreuze en idealistische wijze dan de bovengenoemde mensen. 2. Een christelijk-ideologische stroming, die een terugkeer noodzakelijk acht naar de christelijk-morele principes, geïnterpreteerd in Russisch-Slavofiele termen, voor een herstel van de samenleving. Eén van de meest prominente figuren hierin was I. Ogurtsov van de

Groot-Russisch Sociaal-Christelijke Unie. Andere mensen zijn Vladimir Osipov, ex-redacteur van het *samizdat*tijdschrift *Veche*, en in iets mindere mate de latere Solzjenitsyn en de Moskouse wiskundige Igor Shafarevich.

3. Een liberaal-ideologische stroming, die min of meer een democratische samenleving naar Westers model nastreeft. Vertegenwoordigd door mensen als Pavel Litvinov, Viktor Nekrasov en Andrej Sacharov.

Een vierde stroming, die Amalrik niet noemt, vormen de legalisten (*zakonniki*) of constitutionalisten. Deze groep - soms geclassificeerd als een subgroep van de liberaal-ideologische stroming - wil een hervorming in de Sovjetunie bewerkstelligen door de overheid strikt te houden aan de Sovjetconstitutie en de universele mensenrechten. Vertegenwoordigers hiervan zijn onder anderen Alexandr Esenin-Volpin en Valeri Chalidze. (11)

De historicus en dissident Roj Medvedev geeft in zijn boek *On Socialist Democracy* de volgende opsomming van positionele groepen buiten de Communistische Partij om: Westerlingen, ethisch-socialisten, christen-socialisten en legalisten. Peter Grigorenko en consorten doen hem sterk denken aan de anarcho-communisten in de Sovjetunie uit de jaren 1917-1920 of aan de extreem-linkse groepen in West-Europa uit de zeventiger jaren. Met de dood van Kosterin in 1968 en het opsluiten van Peter Grigorenko in een psychiatrisch ziekenhuis in 1969 werd, volgens Roj Medvedev, de overheersende tendens binnen de dissidentenbeweging bepaald door de legalisten en de ethisch-socialisten. (12) De schrijver Rudolf L. Tökés verdeelt de dissidentenbeweging in twee groepen: de instrumentaal-pragmatisch georiënteerde dissidenten (zowel de marxisten als de kapitalisten) en de moreel-absolutistisch georiënteerde dissidenten. (13) Deze classificatie doet in bepaalde opzichten denken aan de indeling van de negentiende-eeuwse intelligentsia in Westerlingen en Slavofielen.

Alhoewel het ideologische platform van de dissidentenbeweging erg heterogeen is, is een gemeenschappelijke neumer voor de diverse groepen binnen de beweging nog wel aan te geven: zij allen strijden voor een democratisering van de politieke verhoudingen, zijn afkerig van geweld, eisen respect voor de fundamentele rechten van de mens, en benadrukken het recht van de wet. Het grootste gedeelte van de leden van de democratische beweging of dissidentenbeweging bestaat uit een groep van creatieve intellectuelen - academici, schrijvers, kunstenaars en mensen uit de researchinstituten e.d. - die de Sovjetunie willen hervormen in de richting van een open samenleving waarin de informatievoorziening goed functioneert en culturele en sociale manifestaties gehouden kunnen worden. (14) In die zin staat de 'hoofdstroom' dissidentenbeweging, de democratische beweging of mensenrechtenbeweging in de lijn van de negentiende-eeuwse intelligentsia die streed tegen het gesloten karakter van de tsaristische samenleving, zoals de post-Stalinistische dissidenten tegen het gesloten karakter van de communistische samenleving blijven strijden. De Sovjetunie hervormen, zo meent Cohen echter, dat kunnen de dissidenten niet zelf doen, want dat moet van bovenaf gebeuren, maar zij kunnen wel bijdragen aan hervormingsgezinde ideeën en de 'verlichting' van toekomstige bestuurders en Partijleden. (15)

korte geschiedenis

Eén van de eerste smetten die naar de mening van hervormingsgezinde intellectuelen op Chroesjtsjovs naam viel was zijn rol in de aanval op Boris Pasternak vanwege de publicatie in het buitenland van zijn roman *Dokter Zhivago*, wat leidde tot Pasternaks onvrijwillige weigering van de Nobelprijs voor literatuur in 1960. Het moedige voorbeeld van deze grote schrijver werd door vele jonge, idealistische intellectuelen zoals Alexandr Ginzburg, Joeri Galanskov en Vladimir Boekovski, opgevolgd. Jonge dichters, kunstenaars en musici verschenen in het openbaar; zelf-getypte weekbladen circuleerden, semi-legale kunsttentoonstellingen werden geopend en nieuwe

muziekgroepen begonnen op te treden. Er ontstond een ondergrondse pers, *samizdat* (= zelf-publicatie in het Russisch) geheten, waarin naast literaire en kunst-kritische bijdragen ook meer politiek-ideologische artikelen verschenen. Een hoogtepunt, maar tevens keerpunt in deze ontwikkeling van een culturele oppositie was de publicatie - met toestemming van Chroesjtsjov - van Solzjenitsyns boek *Een dag uit het leven van Ivan Denisovitsj* in 1962, dat handelde over het leven in een Stalinistisch strafkamp. Langzamerhand begonnen de conservatieve krachten op cultureel en politiek gebied zich te organiseren, gesteund door een aantal tegenslagen voor Chroesjtsjov op binnenlands en buitenlands gebied. In 1964 betekende dit dat Chroesjtsjov werd afgezet. (16)

A. Sinjavski (l) en J. Daniël
Uit: *Uncensored Russia* (ed. P. Reddaway)

Op dat moment zou men kunnen spreken van een tweede fase in de ontwikkeling van de dissidentenbeweging. De oppositie tegen de overheid richtte zich nu niet meer alleen op het culturele beleid, maar had ook duidelijk politieke doeleinden. In deze fase vonden de bekende processen tegen Josif Brodski (1964), Sinjavski en Daniël (1966), en Ginzburg en Galanskov (1968) plaats. Vooral het proces tegen de schrijvers Andrej Sinjavski en Joeli Daniël was geruchtmakend. Op beschuldiging van anti-Sovjetpropaganda kregen deze schrijvers zware straffen toebedeeld variërend van vijf tot zeven jaar dwangarbeid. Publicatie van het verloop van het proces tegen Sinjavski en Daniël in het buitenland leverde Ginzburg en Galanskov straffen op in een Siberisch werkkamp. Op deze beide processen werd door de dissidenten enorm fel gereageerd. Petities verschenen, ondertekend door 700-1000 mensen. (17)

De derde fase in de ontwikkeling begon in 1968 met het verschijnen van het tweemaandelijks tijdschrift *Kroniek van de lopende gebeurtenissen* in april van dat jaar. In deze organisatorische fase fungeerde de 'Kroniek' als een soort nieuwsbulletin voor de beweging die toen ook wel democratische beweging of mensenrechtenbeweging heette. Het blad kon, afgezien van de jaren 1972-'74, tot op vandaag de dag ongehinderd verschijnen. (18) Een andere belangrijke gebeurtenis in

dit jaar was de door de Sovjetunie georganiseerde militaire interventie in augustus 1968 in Tsjechoslowakije. Demonstraties, petities en open brieven volgden, maar ook teleurstelling en verharding. De 'petitiecampagne', zoals Roj Medvedev dat noemt, uit de jaren 1966-'68, maakte nu plaats voor kleine maar heel actieve oppositie-organisaties. (19) In mei 1969 werd de Actiegroep voor de Verdediging van de Mensenrechten in de USSR opgericht. In november 1970 vond de vorming van het Mensenrechten Comité plaats door A. Sacharov, V. Chalidze en A. Tverdocklebov. In toenemende mate verschenen er illegale boeken en begonnen de dissidenten Westerse nieuwsmedia te gebruiken in hun strijd tegen de Sovjetoverheid.

De vierde fase, die van terugval en polarisatie in de dissidentenbeweging, begon in de jaren 1971-'72 met de toenemende onderdruktingsactiviteiten van de KGB tegen de dissidentenbeweging. Een dieptepunt in deze ontwikkeling was het proces en de openbare bekentenissen van gerenommeerde dissidenten als Peter Yakir en Viktor Krasin in 1973. Talrijke anderen, zoals Boekovski, Plyushch en Chornovil belandden in een strafkamp of werden in een psychiatrisch ziekenhuis 'ondergebracht'. Het gelukte de KGB om de publicatie van de *Kroniek van de lopende gebeurtenissen* in de periode oktober 1972 tot mei 1974 te belemmeren. Mensen als Pavel Litvinov, Alexandr Esenin-Volpin, Zhores Medvedev, Andrej Amalrik en in 1974 ook Alexandr Solzjenitsyn werden gedwongen de Sovjetunie te verlaten. De emigratie van Sovjet-Joden, die een top bereikte van 34.000 in 1973 werd in de daarop volgende jaren drastisch beperkt. De KGB wist in een aantal jaren de dissidentenbeweging vrijwel geheel uit te schakelen. In deze jaren trad er onder de dissidenten in de USSR en onder de voortdurend groeiende gemeenschappen van geëmigreerde Russische dissidenten in Oost-Europa en de Verenigde Staten (de zogenaamde 'derde emigratie') een polarisatie op. De discussies concentreerden zich voornamelijk rondom de problemen over de toekomst van de Sovjetunie en de Oost-West-verhoudingen. (20)

Ondanks het toenemende gevaar voor de dissidenten na 1974 gingen hun activiteiten door en zullen ze door blijven gaan. Pogingen om nieuwe tactieken en strijdmethoden te ontwikkelen zijn voortgezet door dissidenten in de USSR en daar buiten. Solzjenitsyn richtte in 1974 in Zwitserland het Russisch Sociaal Fonds op, bedoeld als een financieringsorgaan voor hulpbehoevende familieleden van dissidenten in de USSR. In hetzelfde jaar werd in Moskou een afdeling van Amnesty International opgericht door Valentine Turchin. In mei 1976 verschenen de Helsinkigroepen en in januari 1977 werd de Werkgroep voor Onderzoek naar het Gebruik van Psychiatrie voor Politieke Doeleinden opgericht (met onder anderen A. Podrabinek). (21) In juni 1982 tenslotte werd in Moskou een autonome Vredesgroep opgezet als tegenhanger van identieke groepen in het Westen (met onder anderen Sergej Batóvrin). (22) Vooral de goed georganiseerde Helsinkigroepen, opgericht in de steden Moskou, Kiev, Vilnius, Tbilisi en Erevan, en bedoeld om de naleving van de accoorden van Helsinki in de Sovjetunie te bewerkstelligen, hebben in het Westen veel aandacht gekregen. In de jaren 1977-'78 werden deze Helsinkigroepen ongemeen fel door de KGB aangepakt. De belangrijkste leiders, waaronder Joeri Orlov, Anatoli Shcharanski en Alexandr Ginzburg verdwenen in strafkampen. De felle reactie van de KGB op de Helsinkigroepen is te verklaren door het feit dat deze Groepen voor het eerst delen van het Sovjetpubliek wisten te bereiken, die voorheen niet op dissidente geluiden reageerden, zoals het Christelijk Comité voor de Verdediging van de Rechten van de Gelovigen onder leiding van de orthodoxe priester Gleb Yakoenin, de Joodse Emigratiebeweging, en andere groepen verbonden aan de Moskouse Helsinkigroep onder leiding van Orlov. In 1977 ontstonden tevens banden tussen de

dissidente hoofdstroom en Sovjetarbeiders die een onafhankelijke vakbond wilden oprichten, met onder anderen de Oekraïense mijnwerker Vladimir Klebanov. (23)

samizdat en de mensenrechten

Naast de eis tot een democratisering van de interne politieke verhoudingen en de strijd voor de mensenrechten pleitten de dissidenten steeds voor 'glasnost', een open, vrije uitwisseling van informatie en ideeën in de Sovjetunie. (24) Een van de belangrijkste ontwikkelingen op het gebied van de alternatieve, meer pluriforme informatievoorziening in de Sovjetunie was de productie en distributie door dissidenten van *samizdat*documenten vanaf de beginjaren '60. *Samizdat*, een woord gevormd naar analgie van *gosizdat* (*Gosudarstvennoe Izdatel'stvo*: Staatsuitgeverij) betekent zelfpublicatie of eigen uitgave van illegale geschriften, zoals procesverslagen, politieke essays, romans en gedichten, pornografie en open brieven, buiten het officiële publicatienetwerk om. Diverse andere woorden zijn later naar het *samizdat*model gevormd. Geïmporteerde werken in het Russisch die illegaal circuleren in de Sovjetunie worden aangeduid met de term *tamizdat* (*tam*= 'daar' in het Russisch); deze categorie van geschriften bestaat voornamelijk uit emigrantenpublicaties. Een van de meest bekende *samizdat*periodieken is de al eerder genoemde *Kroniek van de lopende gebeurtenissen*. Andere bekende periodieken zijn *Politiek Dagboek* en *De Twintigste Eeuw*, beiden onder redactie van Roj Medvedev. De 'Kroniek' had in haar goede dagen een oplage van ongeveer duizend exemplaren. Van het tijdschrift *Politiek Dagboek* - inmiddels opgehouden te verschijnen - is bekend, dat dit circuleerde onder niet meer dan zo'n 40 à 50 lezers, waarbij ook enkele vooraanstaande leden van het Sovjetestablishment. In 1971 is de Research Afdeling van 'Radio Liberty' in München begonnen met de opzet van een collectie *samizdat*geschriften onder de naam *Arkhiv Samizdata*. (25)

Losgebroken uit de Stalinistische angst-inertie, hamerden de dissidenten voortdurend op het recht van de wet en naleving van de algemene mensenrechten, om zodoende het rechtsbewustzijn onder de bevolking en de Sovjetoverheid te vergroten. Na de arrestatie van

Sinjavski en Daniël in 1965, hielden een groep dissidenten ieder jaar op 5 december, de dag van de Sovjetconstitutie, een stille demonstratie op het Poesjkinplein. (26) In hun strijd voor de mensenrechten riepen de dissidenten zich vaak op de Sovjetconstitutie of verwezen zij naar het Sovjetlidmaatschap van de Verenigde Naties (art. 19 handelt over de rechten van de mens). Valeri Chalidze beweerde in verband hiermee dat 'de contract-bekwaamheid van een persoon of staat, beoordeeld moet worden naar zijn gedrag'. (27) Vele dissidente organisaties hebben gepoogd om het formeel door de Sovjetunie erkende recht om te zetten in daadwerkelijk recht voor de burgers. Vooral de goed georganiseerde Helsinkigroepen, met contacten in diverse West-Europese landen en de Verenigde Staten, hebben de Sovjetautoriteiten gewezen op hun inconsequente houding ten aanzien van de mensenrechten. De Helsinkigroepen stelden zich tot doel de Sovjetoverheid te houden aan de in de accorden van Helsinki vervatte paragraaf over de naleving van de mensenrechten. Goed gedocumenteerd en openlijk traden zij in de publiciteit. Leden van de Groepen zochten de mensen op, of werden door Sovjetburgers verscheidene malen zelf met klachten benaderd. Verslagen van schendingen van de mensenrechten - zoals arbitraire processen, censuur op post- en telefoonverbindingen, slechte behandeling van gevangenen en psychiatrische patiënten, vervolging van gelovigen en weigering van het recht op emigratie - werden direct verzonden naar alle deelnemende landen van de Helsinki-conferentie. Aanvankelijk moest de Sovjetoverheid onder de druk van de publiciteit verschillende keren de klachten gegrond verklaren. (28)

het detente-debat

Paradoxaalwijs betekende de détente-politiek, gelanceerd door Brezjnev en Nixon in de beginjaren '70, geen vergroting van de democratische vrijheden in de USSR, maar integendeel een verhevigde repressie voor de dissidenten. Sommigen verklaarden deze tegenstrijdigheid door te suggereren dat bepaalde conservatieve krachten in de Communistische Partij een onderdrukingscampagne opgezet hadden om de ontspanningspolitiek te doen mislukken. De oorzaak lag, volgens Roj Medvedev, bij de noodzaak tot een strakkere idec-

Amalrik en zijn vrouw

Alexandr (1) en Kirill Podrabinek
Copyright: Amnesty International Publications

logische discipline in de USSR om de Westerse invloed, die de détente onvermijdelijk met zich mee zou brengen, te weer te kunnen staan. (29) Andrej Sacharov stelde in een interview in 1973 echter dat 'de Sovjetautoriteiten brutaler geworden zijn tegen dissidente groepen omdat zij menen dat met de détente-politiek nu ook de Westerse publieke opinie genegeerd kan worden. (30)

Het debat over de voor- en nadelen van de détente-politiek voor de toekomst van de Sovjetunie heeft onder de dissidenten in de zeventiger jaren een belangrijke rol gespeeld. Aan de in deze jaren ontstane tegenstelling tussen 'neo-Slavofielen' en 'neo-Westerlingen' is al eerder gerefereerd. Tot de eerste groep rekent men mensen als Alexandr Solzjenitsyn, Igor Shafarevich en Mikhail Agurski; tot de tweede groep behoren onder anderen Andrej Sacharov, Valeri Chalidze, Pavel Litvinov en Boris Shagrin. (31) Aan de hand van de ideeën van Solzjenitsyn en Sacharov zullen de voornaamste standpunten van de beide groepen ten aanzien van de détente-politiek behandeld worden.

Sacharov is aanhanger van de convergentie-theorie, dat wil zeggen het naar elkaar toegroeien van de 'socialistische' en 'kapitalistische' landen. In zijn boek *Reflections on Progress, Coexistence and Intellectual Freedom* uit 1968 legde hij al de nadruk op de noodzaak tot coëxistentie en coöperatie tussen de Sovjetunie en de Verenigde Staten om de wapenwedloop af te remmen en problemen als honger, armoede en het milieu daadwerkelijk te kunnen aanpakken. Een eerste voorwaarde voor convergentie is, volgens Sacharov, een democratisering van de interne politieke verhoudingen in de USSR. Hoewel de détente-politiek Ruslands isolatie opheft, waarschuwt Sacharov toch tegen een détente zonder meer. Hij zei hierover: 'A supposed détente not accompanied with increased trust and democratization is a danger'. (32) Westerse druk op de Sovjetunie acht Sacharov noodzakelijk om een interne democratisering in de Sovjetunie te versnellen. In verband hiemee prees hij publiekelijk het Jackson-Vanik-amendement, waarin de Russische emigratiepolitiek gekoppeld werd aan de leverantie van Amerikaans graan. (33)

Alexandr Solzjenitsyn daarentegen is een tegenstander van détente, en wantrouwt democratische stel-

sels. Convergentie lost de morele problemen van de mensheid niet op, naar zijn mening, maar verergert deze juist doordat twee zieke stelsels samengaan. Met de negentiende-eeuwse Slavofielen deelt Solzjenitsyn zijn geloof in de eigen Russische tradities. 'Het autoritaire gezag zelf', zo verklaarde hij in 1973 in zijn *Open brief aan de Sovjetleiders*, 'is niet onverdraaglijk, maar de ideologische leugen waarmee we iedere dag doodgegooid worden'. (34) In dezelfde brief bepleitte hij ideologische isolatie van Rusland en economische ontwikkeling van Noord-Oost Siberië in plaats van externe expansie. In een toespraak tot de Amerikaanse vakbond in 1975 verweet hij de Westerse mogendheden medeverantwoordelijkheid aan het Stalinregime door het sluiten van een militair verbond met Stalin in 1941. (35) Het Westen moet, volgens Solzjenitsyn, een krachtige politiek voeren tegen de Sovjetunie. Détente-politiek bevestigt alleen maar Solzjenitsyns overtuiging dat het Westen, door de overvloedige vrijheid die zij uiterlijk heeft, de innerlijke en morele kracht mist om haar eigen ineenstorting te voorkomen.

In dit détente-debat neemt de marxistische historicus en dissident Roj Medvedev een enigszins merkwuurlijke positie in. In zijn boek *Problems of Democratization and Détente* schreef Medvedev dat 'de fundamentele problemen van een land, en speciaal van grote mogendheden zoals de USSR, alleen opgelost kunnen worden door de regering van dat land'. (36) In tegenstelling tot Sacharov meent Roj Medvedev dat Westerse ultimatus de liberalisering in de Sovjetunie niet kunnen bewerkstelligen. Buitenlandse druk zou de Sovjetunie eerder isoleren en ongewenste effecten hebben, zo beweerde hij. Het Westen kan wel de fouten in het Sovjetsysteem bekritisieren en de dissidenten morele steun geven, maar democratisering moet, volgens Medvedev, uiteindelijk vanuit de Sovjetunie zelf komen. De Westerse boycot van de Olympische Spelen in Moskou in 1980 achtte Medvedev een ernstige misvatting. (37) De Sovjetautoriteiten zullen een dergelijke maatregel, zo zei hij, eerder gebruiken om op een golf van anti-Amerikanisme het eigen Russisch nationalisme te vergroten. Verder merkte hij in dit verband op dat 'althoewel de huidige regressieve tendensen in de USSR alarmerend zijn, zij de mogelijkheid niet uitsloten voor het opkomen van andere stromingen als een nieuwe generatie

leiders aan de macht zou komen'. (38) Voor de toekomst van de Sovjetunie verwacht Medvedev, evenals Janov en Cohen, zijn heil dan ook van de hervormingsgezinde factie binnen de Communistische Partij, die samen met 'managers' en 'technocraten' de noodzaak inzien van democratisering en bureaucratische verlichting om de Sovjeteconomie uit het slop te halen. In dat geval kan détente een katalyserende rol vervullen. (39)

Een probleem, waar Roj Medvedev het echter niet over heeft, blijft het feit dat economische en technologische aanpassing niet noodzakelijkerwijs vergroting van de democratische vrijheden met zich mee hoeft te brengen.

epiloog

Wil de Sovjetunie niet terugvallen in een isolationistische politiek en tevens de moderne problemen van een industrieland op militair, economisch en sociaal gebied de baas worden, dan is zij genoodzaakt creatieve intellectuelen in het binnenland en contacten met het buitenland te onderhouden. In die zin is de toekomst van de Sovjetunie met de toekomst van de dissidenten verbonden. Aan de andere kant bleek echter dat met de toename van de technische middelen ook de repressietechnieken verbeterden. Brute terreur werd vervangen door een techniek van selectieve intimidatie, arrestaties en 'heropvoedingskampen'. In de jaren zeventig wist de KGB de dissidentenbeweging succesrijk aan te pakken. De dissidente groepen die daarna toch doorgegaan zijn hebben tegenover de hervormingsgezinde leden van het Sovjetestablishment en de Westerse regeringen voortdurend benadrukt dat de détente-politiek, economische groei en hervormingen niet los gezien mogen worden van de vergroting van democratische vrijheden en de naleving van de mensenrechten.

De belangrijkste betekenis van de 'hoofdstroom' dissidenten ligt, mijns inziens, op het publicitaire vlak, zowel in het binnenland als in het buitenland. In hun poging om met de *samizdat* geschriften de publieke opinie in de Sovjetunie te mobiliseren doen de post-Stalinistische dissidenten sterk denken aan de negentiende-eeuwse intelligentsia. Een andere belangrijke bijdrage van de dissidenten is hun voortdurende nadruk op de schendingen van de mensenrechten in de Sovjetunie, waardoor zij het rechtsbewustzijn, zowel onder de bevolking als bij de politieke top trachten te vergroten.

Zal de Sovjetunie veranderen? De Amerikaanse journalisten Hedrick Smith en Robert Kaiser menen van niet, als ik hun 'bestsellers' mag geloven. (40) De verschillende scenario's die de toekomst van de Sovjetmaatschappij aangeven variëren van een nieuw Byzantijns rijk onder invloed van een Groot-Rusland chauvinisme tot een evolutie in de richting van een pluralistische samenleving onder de druk van economische en technologische aanpassingseisen. De Russische historici Janov en Medvedev waarschuwen tegen de eerste mogelijkheid en hopen op de laatste. Trefend in dit verband is dat een aantal wetenschappers wijzen op bepaalde tendensen in de Westerse democratieën die gaan in de richting van een autoritaire bestuursvorm. Zij wijzen dan op ontwikkelingen in het Westen onder invloed van technologische innovaties in de richting van een post-pluralistische historische groeifase, waarin een collectivistische benadering centraal zal komen te staan. 'Misschien', zo concluderen zij, 'slaat de Sovjetunie wel weer een aantal historische fasen over, omdat dit land al verscheidene tientallen jaren door een collectivistische ideologie geleid wordt'. (41)

noten

1. Zie Robert C. Tucker, *The Soviet Political Mind. Studies in Stalinism and Post-Stalin Change* (New York, 1963) 69 e.v. Verder ook George F. Kennan, ed., *The marquis de Custine and his Russia in 1839* (Princeton Univ. Press., 1971) 82. Hedrick Smith, *The Russians* (London, 1976) 424. En Robert Kaiser, *Russia. The People and the Power* (London, 1976) 139-140. Joshua Rubenstein, *Soviet Dissidents. Their struggle for Human Rights* (Boston, 1980) 190 e.v.
2. Vgl. P. Reddaway, 'The development of Dissent and Opposition' in: Archie Brown and Michael Kaser, ed., *The Soviet Union since the fall of Krushev* (New York, 1975) 128.
3. W.P. van den Bercken, *Het beeld van het Westen in de Sovjetpers* (Groningen, 1980) 22 e.v. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 190 e.v. F.J.M. Feldbrugge, *Samizdat and Political Dissent in the Soviet Union* (Leiden, 1975) 230. M. Jansen, 'Het geschiedbeeld van de Russische dissidenten' in: *Theoretische Geschiedenis* (jrg. 9; no. 2, 1982) 131-146.
4. Alexander Yanov, *Détente after Brezhnev: The Domestic Roots of Soviet Foreign Policy* (Policy Papers in International Affairs no. 2; Berkeley, 1977) 5-6.
5. *Ibidem*, 15.
6. Zie noot 3 en tevens Roy Medvedev, ed., *The Samizdat Register I* (New York, 1977) en *Samizdat Register II* (New York, London, 1981). Vgl. ook George Saunders, ed., *Samizdat. Voices of the Soviet Opposition* (New York, 1974).
7. Frederick C. Barghoorn, *Détente and the Democratic Movement in the USSR* (New York, London, 1976) 14.
8. Stephen F. Cohen, Alexander Rabinowitch, Robert Sharlet, *The Soviet Union since Stalin* (London, 1980) 21-22.
9. Zie over de diverse oppositievormen Robert A. Dahl, *Regimes and Oppositions* (Yale Univ. Press., 1973) 39 e.v.
10. Brown and Kaser, *The Soviet Union*, 128. Barghoorn, *Détente*, 13., heeft zijn twijfels over deze cijfers.
11. A. Amalrik, 'Will the Soviet Union Survive until 1984' in: *Survey* (no. 70-73, 1969) 53. Barghoorn, *Détente*, 16 e.v.
12. Medvedev, *On Socialist Democracy* (London, 1975) 68 en 81.
13. Henry W. Morton & Rudolf L. Tőkés, ed., *Soviet Politics and Society in the 1970's* (New York, London, 1974) 18-19.
14. Een overzicht van de samenstelling van de beweging qua beroepsgroep in: *Survey* (no. 70-73) 53 e.v.
15. Cohen, *The Soviet Union*, 25. Cohen refereert hierbij aan de dissident Roj Medvedev die hetzelfde zegt over de rol van de dissidenten.
16. Abraham Rothberg, *The Heirs of Stalin. Dissidence and the Soviet Regime 1953-1970* (London, 1972) 28 en 61. Barghoorn, *Détente*, 15. Robert Wesson, ed., *The Soviet Union: looking to the 1980's* (California, New York, 1980) 162.
17. *Survey* (no. 70-73, 1969) 73.
18. Reddaway, ed., *Uncensored Russia* (London, 1972) 30 e.v. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 149-151 en 186. Barghoorn, *Détente*, 30.
19. Roy Medvedev, *On Soviet Dissent*. Interviews with Piero Ostellino. Translated from the Italian by William A. Packer. Ed. by George Saunders (New York, 1980) 116.
20. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 186.
21. *Ibidem*, 231.
22. Zie *Rusland bulletin* (no. 3, 1983) 14.
23. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 266-267. Wesson, *The Soviet Union*, 166 e.v.
24. Wesson, *The Soviet Union*, 164.
25. Feldbrugge, *Samizdat*, 7. Over de 'Kroniek' zie Red-

- daway, *Uncensored Russia*, 32. Over 'Politiek Dagboek' zie M. Jansen 'Politiek Dagboek' in: *Ruslandbulletin* (febr/mrt; no. 3, 1983) 25. Zie ook Stephen F. Cohen, *An end to Silence. Uncensored Opinion in the Soviet Union. From Roy Medvedev's Underground Magazine 'Political Diary'* (New York, London, 1982).
26. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 80.
  27. Geciteerd in Barghoorn, *Détente*, 101.
  28. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 230.
  29. Ken Coates, ed., *Détente and Socialist Democracy. A discussion with Roy Medvedev* (London, 1975) 14. Hierin opgenomen Roy Medvedev, 'Problems of Democratization and Détente'.
  30. Geciteerd in Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 187.
  31. Barghoorn, *Détente*, 85-86.
  32. *Ibidem*, 51. Over de ideeën van Sacharov zie verder A. Sacharov, *Mijn land en de wereld* (Amsterdam, Brussel, 1975) en *Sacharov spreekt. Andrej Sacharov van atoomgeleerde tot dissident* (Baarn, 1974).
  33. Barghoorn, *Détente*, 67.
  34. A. Solzjenitsyn, *Open brief aan de Sovjetleiders (september, 1973) Leef niet met leugens (februari, 1974)* (Baarn, 1974) 49. Vgl. tevens A. Solzjenitsyn, *Détente. Prospects for Democracy and dictatorship* (New Brunswick, 1980).
  35. Alexandr Solzjenitsyn, *Amerikaanse Redevoeringen* (Baarn, 1976) 19.
  36. Coates, *Détente*, 18, 21 en 26. Medvedev beklemtoont juist de negatieve effecten van het Jackson-Vanik-amendement voor de mogelijke uitbreiding van het emigratierecht.
  37. Medvedev, *On Soviet Dissent*, 145.
  38. Geciteerd in Barghoorn, *Détente*, 76.
  39. Rubenstein, *Soviet Dissidents*, 202 en 208.
  40. Smith, *The Russians*, 617. Kaiser, *Russia*, 442.
  41. W. Taubman, 'The Change to Change in Communist Systems: Modernization, Postmodernization, and Soviet Politics' in: Morton & Tókés, *Soviet Politics*, 387.